

O NEKIM OBLICIMA BRIGE ZA SIROMAŠNE I MARGINALNE POJEDINCE I GRUPE U DALMATINSKIM KOMUNAMA U KASNOM SREDNJEM VIJEKU

Zoran Ladić
Odsjek za povijesne znanosti
ZPDZ HAZU
Zagreb

UDK 94(497.5Dalmacija)"04/14":352
364.65-058.34:27
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 21.2.2002.
Prihvaćeno: 8.4.2002.

Na temelju objavljene izvorne građe u pojedinim zbirkama izvora te neobjavljenih vrela iz arhivskih fondova Državnog arhiva u Zadru, Dubrovniku i Zagrebu, autor razmatra odnos stanovništva dalmatinskih komuna prema siromašnima i marginaliziranim osobama i grupama te karitativnim ustanovama. Povećanje brige za te skupine gradskog stanovništva u kasnom srednjem vijeku, kako pokazuje analiza, posljedica je promjena u kršćanskomu mentalitetu izraženom kroz "socijalno kršćanstvo", kao i nužnosti suočavanja s problemom sve većeg broja siromašnih i marginaliziranih u dalmatinskim komunalnim društvima koja koncem srednjeg vijeka doživljavaju populacijski procvat.

Ključne riječi: Dalmacija, srednji vijek, srednjovjekovne komune, socijalno kršćanstvo, siromasi

Iako vrela pojedinih srednjovjekovnih dalmatinskih komuna sadrže brojne podatke o brizi za siromašne i druge manje ili više marginalizirane slojeve gradskog društva, ta problematika još uvijek nije dovoljno obrađena u hrvatskoj historiografiji.¹ Ovakvo stanje u priličnom je nerazmjeru s pažnjom koju je toj problematici posvetila suvremena europska i američka medievistika.² Stoga je u ovom radu središnja pažnja usmjerena indi-

¹ Ovdje valja spomenuti tri rada u kojima se obrađuje problematika hospitala, marginalnih skupina i siromašnih u srednjovjekovnim dalmatinskim komunama. Vidi: Damir Karbić, *Marginalne grupe u hrvatskim srednjovjekovnim društvima od druge polovine XIII. do početka XVI. stoljeća*, *Historijski zbornik*, sv. 44, br. 1, Zagreb 1991., str. 43-76; Tomislav Raukar, *Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima*, *Historijski zbornik*, sv. 33-34, Zagreb 1976.-1977., str. 139-149; Zoran Ladić, *Legati pro anima i ad pias causas dubrovačkih stanovnika krajem XIII. i početkom XIV. stoljeća*, u: *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije*, *Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije/metropolije* (1998.-1998.), Dubrovnik 2001., str. 733-751.

² O siromašnima vidi temeljnu studiju Michela Mollata *Les pauvres au Moyen Age*, Pariz 1978. O marginalnim skupinama vidi studiju: Jacques Le Goff, *Les marginaux dans l'Occident médiéval*, u: *Les marginaux et les exclus dans l'histoire*, Pariz 1979., str. 18-28. Neke aspekte o siromašnima, marginalnim skupinama i hospitalima obradili su ovi autori: Samuel K. Cohn, *The Cult of Remembrance and the Black Death*, Baltimore-London 1992.; Cohn, *Death and Property in Siena, 1205 - 1800. Strategies for the Afterlife*, Baltimore-London

vidualnoj, a do određenog stupnja i organiziranoj, brizi za siromašne pojedince i grupe unutar četiri dalmatinske komune – Zadra, Trogira, Dubrovnika i Kotora – u razdoblju od kraja 13. do početka 15. stoljeća. Pažnja je usmjerena i prema onim ustanovama, skupinama i pojedincima koji se u izvorima najčešće spominju povezani uz pojam siromaštva i marginalizacije, a to su: a) hospitali, b) siromašni pojedinci (*pauperes, pauperes Christi*),³ c) siročad (*orphani*), a osobito siromašne djevojke (*puelle orphane*), d) nezakonita i posvojena djeca (*bastardi, illegitimi, adoptivi*), e) robovi i sluge (*famuli, ancille, servi*).⁴ Iako stranci i hodočasnici također spadaju u marginalne grupe u srednjovjekovnim dalmatinskim komunama, one se u ovom radu ne obrađuju.⁵ Jedan od razloga takvu pristupu jest činjenica da stranci i hodočasnici u dalmatinskim komunama pripadaju skupini marginaliziranih osoba ali ne nužno i skupini siromašnih. U razmatranju će se koristiti ponajprije oporuke stanovnika dalmatinskih komuna kao najvažnija vrela za istraživanje ove problematike, a u manjoj mjeri i statuti četiriju spomenutih komuna. S obzirom na karakter izvora u radu se osobita pažnja usmjeruje razmatranju sljedećih korelacija: spol oporučitelja koji daruju siromašnima i marginaliziranima, društveni položaj oporučitelja unutar komunalne zajednice te vrste legata koje su ostavljane siromašnima i marginaliziranim. S osobitom se pažnjom analizira pitanje koje su od navedenih skupina i pojedinaca bile favorizirane kao primatelji oporučnih legata u svakom od navedenih gradova, posebice s obzirom na specifične povijesne događaje “kratkog trajanja” koji su mogli utjecati na oporučitelje u izboru primatelja milosrdnih legata.

* * *

Za razliku od razdoblja do polovine 13. stoljeća, kada se podaci o brizi o siromašnima i milosrđu prema njima nalaze vrlo rijetko u izvorima (vrlo često u hagiografskim djelima, ali primarno u simboličkom značenju kao jedna od dimenzija kršćanske koncepcije *vita perfecta*, a manje kao izraz stvarne prakse), u drugoj polovini 13. st. do početka 15. st. briga za siromašne i marginalizirane postaje jedan od središnjih oblika kršćanske pobožnosti. Ta promjena u kršćanskom senzibilitetu dalmatinskoga stanovništva dogodila se i kao posljedica općih promjena u zapadnoeuropskom kršćanskom men-

1988.; André Vauchez, *The Laity in the Middle Ages. Religious Beliefs and Devotional Practices*, Notre Dame 1993.; Paul Baur, *Testament und Burgerschaft. Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz*, *Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen. Neue Folge der Konstanzer Stadtrechtsquellen*. Herausgegeben vom Stadtarchiv Konstanz 31, 1989.

³ Odnos prema siromašnima u srednjem vijeku djelomično je obrađen u: Franjo Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek*, Zagreb 1993., str. 275-279.

⁴ O oslobađanju robova u srednjovjekovnoj Dalmaciji vidi: Neven Budak, *Oslobađanje serva i ancilla i napuštanje upotrebe njihove radne snage na istočnom Jadranu*, *Historijski zbornik*, sv. 38, Zagreb 1985., str. 115-130.

⁵ Zanimljivu raspravu o pravnom položaju stranaca, kao jedne od marginalnih skupina, u srednjovjekovnoj Korčuli objelodanio je Antun Cvitanić. Vidi: Antun Cvitanić, *Pravni položaj stranaca u srednjovjekovnoj korčulanskoj komuni*, u: *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, sv. 36, br. 5-6, Zagreb 1986., str. 591-605.

talitetu toga vremena i kao posljedica uvjetovana nekim specifično dalmatinskim povijesnim okolnostima.

Na koncu srednjega vijeka dalmatinske komune doživljavaju vrhunac svojega gospodarskog razvitka, a osobito u doba anžuvinske prevlasti nad Dalmacijom kada se ta pokrajina ponovno čvrsto povezuje sa svojim prirodnim hrvatskim i bosanskim zaleđem. Pozitivne posljedice kraljevske vlasti nad pokrajinom najvidljiviji trag ostavile su u gospodarskom procvatu i političkoj stabilnosti, ali su osvjedočene i u standardu gradskog života te kroz razinu materijalne i duhovne kulture.⁶ Osobito su to osjetile dvije najveće dalmatinske komune, Zadar i Dubrovnik, ali i neki manji gradovi kao Trogir i Kotor. Gospodarski procvat dalmatinskih komunula u ovom razdoblju utjecao je i na porast stanovništva gradova pa su tako Zadar i Dubrovnik tada imali svaki gotovo po 10 000 stanovnika.⁷ Iako su Kotor i Trogir bili znatno manji, njihovo je stanovništvo također poraslo na oko 2 000 do 3 000 stanovnika.⁸ Gospodarsku privlačnost dalmatinskih komunula toga doba ilustrira i veliki porast broja stranaca, pristiglih iz drugih istočnojadranskih komunula, Italije i ostalih zemalja mediteranskog bazena, Hrvatske, Ugarske, Bosne, pa čak i Njemačke, a koji se u dalmatinskim gradovima trajno ili privremeno nastanjuju, nalazeći u njima plodno tlo za vlastiti materijalni ili društveni prosperitet.⁹

Osim ovih pozitivnih učinaka, gospodarski procvat i politička stabilnost dalmatinskih komunula izazvali su i neke negativne posljedice. Jedna od njih bila je i porast broja siromašnih stanovnika naseljenih unutar grada, kao na primjer u Zadru na području Varoši i u dijelu koji se nazivao *ad Babas*, u siromašnim gradskim četvrtima. Većina novopridošlih stanovnika bile su osobe iz zaleđa, drugih gradova ili iz sela u distriktu, a koje se iz nekog razloga nisu snašle i nisu uspjele ostvariti svoje materijalne želje doseljavanjem u urbane sredine. Da je broj siromašnih u dalmatinskim komunama krajem srednjega vijeka znatno porastao, potvrđuje i činjenica o nastojanju komunalnih vlasti da se što efikasnije suoče s tim rastućim problemom. Ta nastojanja ponajprije su se izražavala u povećanju interesa komunalnih vlasti za osnivanjem novih hospitala za zbrinjavanje siromašnih i bolesnih osoba. Želja komunalnih vlasti dalmatinskih komunula da riješe taj gorući problem odrazila se i u statutima nekih od njih. Osim komunalnih vlasti, osjećaj za siromašne pojedince i grupe unutar komunalnog društva od kraja 13. stoljeća sve su

⁶ Odličnu analizu socijalno-materijalne podloge zadarske gotičke slikarske baštine izradio je Emil Hilje u studiji *Gotičko slikarstvo u Zadru*, Zagreb 1999. Visoki kulturno-materijalni standard života ne samo patricijata već i bogatih pojedinaca iz nižih slojeva stanovništva u kasnosrednjovjekovnom Zadru najbolje ilustriraju pojedini sačuvani inventari. O tome vidi: Jakov Stipišić, *Inventar dobara Mihovila suknara pokojnog Petra iz godine 1385.*, Zadar 2000.

⁷ Ta dva grada mogla su u to doba imati po otprilike 8000 stanovnika. Raukar, *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV. stoljeću*, *Historijski zbornik*, sv. 33-34, Zagreb 1980.-1981., str. 155-157.

⁸ Isto, str. 155.

⁹ O procvatu gospodarstva u anžuvinskoj Dalmaciji vidi npr: Raukar, *Komunalna društva*, str. 160-168. Vidi također: Šime Peričić, *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*, Zagreb-Zadar 1999., str. 18-55.

više pokazivali i pojedinci iz svih društvenih slojeva, od članova patricijskih obitelji, preko bogatih građana, trgovaca i obrtnika, pa sve do skromnih obrtnika. O jačanju percepcije problema siromaštva i stvaranju osjećaja solidarnosti sa siromašnima i marginaliziranim osobama svjedoče brojni milosrdni legati dalmatinskog stanovništva namijenjeni upravo tom dijelu društva.

Brojčani porast milosrdnih legata namijenjenih siromašnima i marginaliziranim usko je povezan sa širenjem prakse pisanja oporuka među pripadnicima svih društvenih slojeva dalmatinskih komuna. Naime, dok je u prijašnjem razdoblju pisanje oporuka bila isključiva privilegija oporučitelja iz elitnih slojeva komunalnog društva, od druge polovine 13. stoljeća pisanje oporuka postaje uobičajeno među oporučiteljima različitoga društvenog statusa i podrijetla. Tijekom 14. stoljeća oporuke u dalmatinskim komunama pisali su podjednako patriciji, građani, stanovnici i distriktualci, pa čak i sluge. Bez sumnje, takva "demokratizacija" u sastavljanju oporuka utjecala je i na promjene u izboru primatelja milosrdnih legata. Kao posljedica tog procesa, jedna od favoriziranih grupa primatelja takvih legata postaju siromašni i marginalizirani koji se na početku ovog razdoblja spominju tek povremeno, a u 14. i početkom 15. stoljeća gotovo da i nema oporuke u kojoj se oporučno ne ostavlja neki legat tim skupinama.

Iako je snaženje solidarnosti prema siromašnima velikim dijelom uvjetovano populacijskim rastom dalmatinskih komuna te je izravna posljedica nužnosti suočavanja s tim problemom, na snaženje solidarnosti prema siromašnima i marginaliziranim i na intenziviranje izražavanja milosrđa prema njima utjecali su i neki čimbenici zajednički cijelom zapadnoeuropskom kršćanstvu kasnoga srednjeg vijeka, a kojega je Dalmacija bila sastavnim dijelom. Pri tome je svakako najvažnija pojava redova mendikanata (franjevaca, dominikanaca i klarisa) koji siromaštvo postavljaju kao jedan od središnjih motiva kršćanske vjere. Ta promjena kršćanskog senzibiliteta nije se zadržala isključivo u domeni Crkve kao institucije ili među pripadnicima elitnih slojeva stanovništva (npr. patricijata u dalmatinskim komunama ili magnata u unutrašnjosti Hrvatske) koje je uvijek bilo sklonije prihvatanju novih duhovnih kretanja (pri čemu se to može smatrati i kao praćenje novih pomodnih kretanja), već i među nižim slojevima stanovništva. Na jačanje senzibiliteta prema siromaštvu utjecao je i porast popularnosti laičkih bratovština, osobito onih flagelanata, a koje se od sredine 13. stoljeća osnivaju u gotovo svim dalmatinskim komunama.¹⁰ Jedna od središnjih motivacija za organiziranje bratovština bila je solidarnost s drugim članovima bratovštine ili njihovim obiteljima tijekom teških trenutaka (npr. prilikom pogreba), ali se ona proširila i na solidariziranje sa svim siromašnim i ugroženim stanovnicima komuna.¹¹

¹⁰ O pojavi i razvitku flagelantskih bratovština vidi npr: Maria Giuseppina Muzzarelli, *Penitenze nel Medioevo. Uomini e modelli a confronto*, Bologna 1994. O dalmatinskim flagelantskim bratovštinama vidi npr.: Irena Benyovsky, *Bratovštine u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima*, *Croatia Christiana periodica*, br. 41, Zagreb 1998., str. 137-159.

Konačno, osim općih promjena u zapadnoj duhovnosti, na jačanje solidarnosti i osjećaja milosrđa prema siromašnima znatno je utjecala pojava kužnih epidemija, koje su od pojave Crne smrti 1347./1348. godine periodički, nerijetko u razmacima od svega nekoliko godina, pustošile znatno više urbane nego seoske sredine diljem Europe.¹² Kao što je poznato, dalmatinski su gradovi, zbog smještaja u mediteranskom bazenu i razvijenih pomorskih komunikacija, bili među prvima koji su osjetili razornu moć te pošasti. Depopulacija gradskog stanovništva, izazvana epidemijama kuge, bitno je utjecala na gospodarsku stabilnost dalmatinskih komununa – i zbog gubitka velikog broja sposobnih pojedinaca, istaknutih članova pojedinih patricijskih obitelji, i zbog znatnih gubitaka među radno sposobnim stanovništvom. Kako bi se nadoknadili ti gubici, komunalne su vlasti, kao što će biti pokazano, poduzimale mjere za porast prokreacije poticanjem bogatijih stanovnika da pomognu siromašnima kako bi ovi postavili materijalne i financijske temelje na kojima bi mogli izgraditi svoje obitelji.

* * *

Izvori za promatrano razdoblje

Osnovna skupina izvora koja je korištena u analizi navedene problematike jesu oporuke stanovnika Zadra, Trogira, Dubrovnika i Kotora iz razdoblja od druge polovine 13. do početka 15. stoljeća. Dio tih oporuka već je objavljen u raznim zbirkama izvora, dok je drugi dio još uvijek neobjavljen i čuva se u Državnom arhivu u Zadru, Državnom arhivu u Dubrovniku te u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Manji broj razmatranih oporuka objavljen je kao zasebne isprave u seriji *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*.

Razdoblje razmatrano u analizi ponajviše je ovisilo o sačuvanosti objavljenih i neobjavljenih oporuka. Tako su za Zadar analizirane oporuke koje pokrivaju razdoblje od osamdesetih godina 13. do početka 14. stoljeća¹³ te neobjavljene oporuke iz razdoblja od pedesetih godina 14. do početka 15. stoljeća.¹⁴ Za Trogir su korištene oporuke iz razdoblja od 1260. do 1294.,¹⁵ i one nastale od 1370. do 1378. godine.¹⁶ Za Dubrovnik su koriš-

¹¹ Vidi o tome npr.: R. James Banker, *Death in the Community. Memorialization and Confraternities in an Italian Commune in the Late Middle Ages*. Athens and London 1988., str. 15.

¹² Vidi o tome npr.: Berndt Ingolf Zaddach, *Die Folgen des Schwarzen Todes (1347-51) für den Klerus Mitteleuropas*. Stuttgart 1971.

¹³ Objavljene u: Mirko Zjačić, *Spisi zadarskih bilježnika, Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279-1308.*, (dalje SZB), sv. 1, Zadar 1959.; Mirko Zjačić i Jakov Stipišić, *Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis, Nikole pok. Ivana, Gerarda iz Padove 1296 ... 1337*, SZB, sv. 2, Zadar 1969.; Stipišić, *Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis iz Piacenze 1349-1350.*, SZB, sv. 3, Zadar 1977.

¹⁴ Oporuke se čuvaju u Državnom arhivu u Zadru (dalje DAZd), Arhivska serija *Spisi zadarskih bilježnika* (dalje SZB).

¹⁵ Objavljene u: *Trogirski spomenici (Monumenta Traguriensia)*: Miho Barada, *Trogirski spomenici. Dio I.: Zapisi pisarne općine Trogirske*, sv. 1/1, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, sv. 44, Zagreb

tene oporuke nastale od osamdesetih godina 13. stoljeća do 1302. godine¹⁷ te neobjavljene oporuke sastavljane u kratkom razdoblju od 1346. do 1349.¹⁸ Konačno, za Kotor su razmatrane oporuke iz dvadesetih i tridesetih godina 14. stoljeća¹⁹ i neobjavljene oporuke zapisane u kratkom razdoblju od 1398. do 1400.²⁰ Zbog takve vremenske distribucije oporuka, za svaku od četiri komune provedena je analiza u dva vremenska isječka, jedan raniji i jedan kasniji. Takva podjela omogućuje usporedno promatranje mogućih promjena u odnosu dalmatinskih oporučitelja prema siromašnim i marginaliziranim pojedincima, grupama i ustanovama tijekom dužeg razdoblja.

* * *

Kao što je rečeno u uvodu, briga dalmatinskog stanovništva za siromašne i marginalizirane pojedince i skupine u kasnosrednjovjekovnim dalmatinskim komunama očitovala se na nekoliko načina, a osobito se izražavala darivanjem milosrdnih legata. Dok je jedan dio oporučitelja milosrdno potpomagao pojedine karitativne ustanove (hospitale), drugi su svoje milosrdne legate ostavljali siromašnim skupinama (*pauperes Christi*, *paupere orphanæ* i sl.). Neki su, pak, točno specificirali, u slučaju intimnije povezanosti čak i poimence, siromašne ili marginalizirane primatelje milosrdnih legata kao npr. u slučajevima kada su primatelji bila nezakonita i posvojena djeca, sluge ili robovi (*bastardi*, *adoptivi*, *servi*, *famule*).

a) *Hospitali*

Dalmatinski hospitali su velikim dijelom uzdržavani putem organizirane financijske potpore bogatih pojedinaca, komunalnih vlasti i bratovština koje su ih i utemeljivale. No,

1948. (dalje MT 1/1); Barada, *Trogirski spomenici. Dio I.: Zapisnici pisarne općine Trogirske*, sv. 1/2, MSHSM, sv. 45, Zagreb 1950. (dalje MT 1/2).

¹⁶ Objavljene u: Marija Karbić-Zoran Ladić, Oporuke stanovnika grada Trogira u Arhivu HAZU, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 43, Zagreb-Zadar 2001., str. 161-254.

¹⁷ Objavljene u: Gregor Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije. Zapisni notara Tomazina de Savere 1278-1282*, Monumenta historica Ragusina, sv. 1, Zagreb 1951. (dalje MR 1); Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije. Zapisni notara Tomasina de Savere 1282-1284. Diversa cancellariae I (1282-1284). Testamenta I (1282-1284)*, Monumenta historica Ragusina, sv. 2, Zagreb 1984. (dalje MR 2); Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije. Zapisni notara Andrija Beneše 1295-1301. Praecepta rectoris II (1299-1301). Testamenta II (1295-1301)*, Monumenta historica Ragusina, sv. 4, Zagreb 1993. (dalje MR 4).

¹⁸ Oporuke se čuvaju u Državnom arhivu u Dubrovniku (dalje DADu), arhivska serija *Testamenta notariae* (dalje TN). Na ovom mjestu želim zahvaliti kolegi mr. Gordanu Ravančiću koji mi je ljubazno ustupio fotokopije dubrovačkih oporuka iz 1346.-1348. godine koje se čuvaju u dubrovačkom arhivu.

¹⁹ Objavljene u: Antun Mayer, *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326-1335*, Monumenta Catarena, sv. 1, Zagreb 1951. (dalje MC 1); Mayer et al., *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, Monumenta Catarena, sv. 2, Zagreb 1981. (dalje MC 2).

²⁰ Prijepisi oporuka čuvaju se u Arhivu HAZU u Zagrebu pod naslovom *Libri notariorum Catarensium* (dalje LNC) (sign. XX-6, III/1-IV/3), dok se originalni nalaze u Povijesnom arhivu u Kotoru. Prijepis isprava u ukupno 11 bilježnica načinili su Mirko Androić, Ante Marinović, Drago Sikirić, Jakov Stipišić i Miljen Samšalović.

u ovom se radu razmatraju ponajprije oblici potpomaganja hospitala individualnom inicijativom oporučitelja.

Hospital sv. Martina bio je jedini zadarski samostan koji se spominje u drugoj polovini 13. stoljeća, a utemeljen je šezdesetih godina toga stoljeća. Taj se hospital spominje kao primatelj legata u 12 oporuka zadarskih stanovnika, podjednako muškaraca i žena.²¹ S obzirom na socijalni položaj oporučitelja unutar zadarske komune, legate hospitalu sv. Martina ostavilo je troje građana (*cives*),²² jedan stanovnik (*habitor*), jedan svećenik, te sedam oporučitelja čiji socijalni položaj nije zabilježen.²³ Vrste legate koje su darovane tom hospitalu bile su raznolike. Tako npr. Matija, svećenik u crkvi *sancte Marie maioris*, u oporuci iz 1289. godine ostavlja svoju ostavštinu (*dimissoria*) tom hospitalu.²⁴ Patricijka Marija, kći pok. Stjepana de Madio i supruga Grisogona istom hospitalu ostavlja svoj miraz,²⁵ dok Dominika, kći pok. Šimuna de Mauro i supruga Ciprijana ostavlja jedan liturgijski predmet (kalež) vrijedan sedam dukata.²⁶ Povremeno su oporučitelji ostavljali novac hospitalu sv. Martina, ali vrijednost tih legata nije bila pretjerano visoka. Tako npr. Palmerija, supruga pok. Marka, istom hospitalu ostavlja 2,5 dukata, vjerojatno za kupnju hrane za siromašne i bolesne ili za obnovu zdanja hospitala.²⁷ Konačno, ovdje valja spomenuti i Kožu Saladina, zadarskog patricija koji u svojoj, u svakom pogledu iznimnoj, oporuci ostavlja izuzetno vrijedan legat za izgradnju novoga hospitala u Zadru. Njegov legat za izgradnju hospitala zasigurno je posljedica nužde u gradu u kojemu je, prema kraju 13. stoljeća, broj stanovnika znatno porastao. Koža je u svojoj oporuci iz 1296. godine ostavio vrijednost od gotovo 5000 dukata za izgradnju novoga hospitala te za kupnju zemljišta na kojemu je ta ustanova imala biti izgrađena.²⁸

Za razliku od ranijeg razdoblja, zadarski oporučitelji u razdoblju od druge polovine 14. do početka 15. stoljeća ostavili su znatno manji broj legata namijenjenih gradskim hospitalima (samo šest). U tri je slučaja primatelj legata bio spomenuti hospital sv. Martina, u jednom hospital *sancte Marie de la Scala* u Sieni, dok u ostala dva slučaja titular hospitala nije eksplicitno naveden. Iako bi se mogla očekivati veća raznolikost u vrstama legata ostavljenih hospitalima (kao što je to bio slučaj u ranijem razdoblju), svi donirani

²¹ Sedam žena i pet muškaraca.

²² Valja napomenuti da su u ovom razdoblju terminom *cives* zapravo označivani pripadnici patricijata koji će se u kasnijim zadarskim oporukama redovito nazivati terminom *nobiles cives*.

²³ Za razliku od 14. stoljeća, kada su zadarski bilježnici gotovo redovito naznačivali socijalni položaj oporučitelja, u ovom razdoblju za velik broj oporučitelja društvena pozicija u komuni nije zabilježena.

²⁴ SZB 1, dok. 19, str. 55-57.

²⁵ SZB 1, dok. 35, str. 67-69.

²⁶ SZB 1, dok. 36, str. 69-71.

²⁷ SZB 1, dok. 45, str. 82-83.

²⁸ SZB 1, dok. 48, str. 85-90. Koliko je to bio vrijedan legat govori i činjenica da je ova svota bila veća od ukupne svote novca namijenjenih u pobožne i milosrdne svrhe svih ostalih zadarskih oporučitelja, a kojih je u tom razdoblju bilo više od stotinu.

legati, izuzev jednoga, bili su u novcu. Najveći broj novčanih legata bile su skromne svote, u rasponu od jednog do tri dukata. Spomenuti izuzetak bio je legat firentinskog bankara i zadarskog građanina Petra koji je spomenutom hospitalu *sancte Marie* ostavio izuzetno veliku svotu od 200 dukata, što je i razumljivo s obzirom na golemo bogatstvo kojim je Petar raspolagao.²⁹ Jedini oporučni legat koji nije bio novčani ostavljen hospitalima u ovom razdoblju – *totum vinum de vineis suis et quinque modios frumenti* – darovao je hrvatski plemić i zadarski građanin Dobrol Bribirski.³⁰

Iako je za Trogir u drugoj polovini 13. stoljeća sačuvano više od stotinu oporuka, samo dva oporučitelja ostavila su legate hospitalima. Ovako slabi interes trogirskih oporučitelja za potpomaganje hospitala može se objasniti činjenicom da u to doba u samom Trogiru nije postojao niti jedan hospital. Zapravo, samo je jedan oporučitelj, Dujam sin Domiće, ostavio dva simbolična novčana legata, ali za dva hospitala u drugim gradovima. Dujam je ostavio dva i pol dukata hospitalu sv. Martina u Zadru i pet dukata hospitalu *Casa Dei* u Veneciji.³¹ Želimo li dokučiti zašto je Dujam ostavio legate za ta dva hospitala, možemo samo pretpostaviti da je on ili izvršavao volju nekoga drugog oporučitelja ili je bio trgovac koji je proveo određeno vrijeme u tim gradovima te je na taj način postao blisko povezan s navedena dva hospitala.

U 14. stoljeću u Trogiru se spominje samo jedan hospital, onaj koji je utemeljila bratovština Sv. Duha (*fraternitas Sancti Spiritus*), a njome je upravljao njezin *gastald* ili *župan* (*zupan sancti Spiritus*).³² Budući da je hospitalom rukovala i financijski ga podupirala spomenuta bratovština, nije čudno da su ovom hospitalu, koji su u prvom redu potpomagali članovi te bratovštine, od ukupno 85 oporučitelja, samo njih troje ostavili legate. Domča, supruga Ugojice, u svojoj je oporuci odredila da poslije njezine smrti sva njezina dobra moraju biti prodana, a polovica od dobivene svote imala se dati hospitalu Sv. Duha.³³ U druga dva slučaja, oporučitelji su darovali odjeću, legat koji je svakako bio vrijedan za hospital koji je imao funkciju zbrinjavanja siromašnih i bolesnih, dakle onih koji su obično oskudijevali u odjevnim predmetima. Rada, supruga Kristijana, i Stanobila, supruga Miroja Kučice, ostavile su tzv. *sclavine*, što su bili prilično skromni odjevni predmeti načinjeni od grube tkanine.³⁴

Krajem 13. i na samom početku 14. stoljeća postojao je samo jedan hospital na užem dubrovačkom području, onaj na Lokrumu, dok je prvi hospital unutar gradskih zidina (*Domus Christi*) utemeljen godinu dana prije pojave epidemije Crne smrti u Dubrovniku u sastavu benediktinskog samostana.³⁵ No, oporuke pokazuju da dubrovački oporučitelji

²⁹ DAZd, SZB, AR, b. 5, f. 3, fol. 68'-69'; Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje: CD), sv. 17, Zagreb 1981., dok. 178, str. 240-243.

³⁰ CD, sv. 16, Zagreb 1976., dok. 269, str. 335-337.

³¹ MTI/1, dok. 101, str. 48.

³² Vladimir Rismondo, *Statut grada Trogira*, Split 1988., str. 226-227 (Reformationes, lib. II, cap. 19).

³³ Karbić - Ladić, Oporuke, dok. 31, str. 190.

³⁴ Isto, dok. 72, str. 220; dok. 84, str. 226.

u ovom razdoblju nisu prakticirali ostavljanje milosrdnih legata hospitalu na Lokrumu. Tako mu je samo jedan oporučitelj, Rožin Borgesso, ostavio novčani legat od dva perpera.³⁶ U godini 1348., kada je u Dubrovniku zavladała strašna epidemija kuge, niti jedan oporučitelj nije ostavio legat gradskim hospitalima, što se može objasniti izvanrednim okolnostima u kojima su oporuke sastavljane. Naime, može se pretpostaviti da su Dubrovčani u razdoblju od siječnja, kada je epidemija započela, pa sve do lipnja, kada je ugasnula, na razne druge, u oporukama nezabilježene, načine podupirali rad hospitala donacijama hrane, vina, odjeće i drugih potrepština za veliki broj bolesnika koji je u njima tada vjerojatno bio smješten.

Pomalo je začuđujuće da se ni u jednoj od osamdesetak razmatranih kotorskih oporuka iz dvadesetih, tridesetih te devedesetih godina 14. stoljeća ne spominju milosrdni legati donirani hospitalima. Možda je razlog tome u terminologiji kojom su se služili kotorski bilježnici toga vremena. Naime, može se pretpostaviti da su pojedini legati bili ostavljani kotorskim hospitalima ali su bilježnici za takve legat navodili da se oni doniraju za *pau-peres*, tj. siromašne, ne navodeći mjesta u kojima su oni bili smješteni. S druge strane, postoji mogućnost da u to doba u Kotoru još nije bilo utemeljenih hospitala.

b) Siromašni pojedinci (*pauperes*, *pauperes Christi*)

U zadarskim oporukama s kraja 13. stoljeća siromašni pojedinci relativno se često spominju kao primatelji milosrdnih legata. U tom je razdoblju ukupno 30 oporučitelja (16 žena i 14 muškaraca) ostavilo jednaki broj legata toj skupini primalaca. Oporučitelji koji su donirali ove legat potjecali su iz svih društvenih slojeva komune (patriciji, građani, stanovnici). Najčešća vrsta legata koja je ostavljana zadarskim siromasima bile su manje svote novca. Iako u nekim slučajevima oporučitelji nisu specificirali u što se ostavljeni novac treba utrošiti, u najvećem broju slučajeva određivali su da se novac ima iskoristiti za kupnju odjeće za siromašne. Tako je npr. Marija, kći pok. Stjepana de Madio i žena Krševana, ostavila 50 libara *ad induendum pauperos*.³⁷ Osobito je zanimljiv legat Preste de Matapharisa koji je ostavio odjeću dvjema siromašnim ženama koje je očigledno vrlo dobro poznao, na što upućuje neobičajena činjenica da ih spominje poimence. Presta je ostavio *unam piliçam albam* nekoj Aligranci, te isti takav komad odjeće drugoj siromašnoj ženi Desislavi.³⁸ Samo je jedan oporučitelj, Bogda de Lovrečna, ostavio 75 libara za kupnju hrane siromašnima,³⁹ dok je zadarska patricijka Gruba, udovica Mihe de Soppe, ostavila zadarskim siromašnima godišnji prihod iz svoga vinograda.⁴⁰

³⁵ Tijekom 14. i 15. stoljeća u Dubrovniku je utemeljeno osam novih hospitala.

³⁶ MR 4, dok. 1358, str. 312.

³⁷ SZB 1, dok. 35, str. 68.

³⁸ SZB 2, dok. 129, str. 66.

³⁹ ...*pauperibus laetratinis in alimentis eis faciendis*. SZB 2, dok. 100, str. 44.

⁴⁰ SZB 1, dok. 47, str. 84.

U usporedbi s prijašnjim razdobljem, u drugoj polovini 14. stoljeća broj milosrdnih legata namijenjenih zadarskim siromasima znatno je manji. Osobito je zanimljivo da su u 19 od 20 slučajeva donacija legata siromašnima oporučitelji bile žene. Tako, za razliku od prijašnjeg razdoblja kada su muški i ženski oporučitelji izražavali gotovo jednako milosrđe prema siromašnima, sada su žene očigledno bile znatno senzibilnije i imale više razumijevanja prema teškom položaju zadarskih siromaha. Najveći broj legata namijenjenih siromašnima bile su manje novčane svote; prilično bogate pak legate ostavljali su zadarski patriciji. Tako je Mihovil de Martinussio odredio da se nakon njegove smrti razdjeli 2000 libara među zadarskim siromasima.⁴¹ Drugi zadarski patricij, Stjepan de Qualis, ostavio je također prilično vrijednu svotu novca, 50 dukata, koja se imala utrošiti za kupnju odjeće siromašnima.⁴² S obzirom na specifične potrebe siromašnih moglo bi se očekivati da će oporučitelji ostavljati znatno veći broj legata u odjeći i hrani toj grupi primatelja. No, samo je četiri oporučitelja ostavilo takve vrste legata. Tako je npr. patricijka Fumija, udovica Martinusija de Matapharisa, oporučila 70 tunika koje su se imale razdijeliti među *pauperes homines et mulieres* u Zadru.⁴³ Patricijka Pelegrina, udovica Franje de Grisogonisa, odredila je da se siromasima razdjeli *modia frumentia tria et tria modia ordie*.⁴⁴

Iako u Trogiru u drugoj polovini 13. stoljeća nije bilo institucionalizirane komunalne brige za siromašne i bolesne osobe, 12 pobožnih legata koje su oporučili trogirski oporučitelji (podjednako muškarci i žene) tim osobama, govori o razvijenom senzibilitetu milosrđa trogirkog stanovništva prema osobama na margini komunalnog društva. Najveći broj legata koje su trogirski oporučitelji ostavljali za *pauperes* bile su manje ili veće novčane svote. Tako je od svih 12 legata doniranih siromašnima čak deset bilo novčanih. Prosječna svota novaca koju su trogirski oporučitelji tog razdoblja ostavljali za *pauperes* bila je relativno visoka i iznosila je između pet i deset dukata. Prvi spomen ostavljanja legata za siromašne u Trogiru dokumentiran je u oporuci Gausija, sina Ivana Strie, iz 1263. godine. U oporuci Gausije određuje da se poslije njegove smrti razdjeli šest dukata *inter pauperes*.⁴⁵ Većina ostalih trogirskih oporučitelja ostavljala je novčane legate siromašnima na istovjetan način. Najvredniji novčani legat koji je imao biti razdijeljen *pauperibus de ciuitate Traguriensi*, u iznosu od 20 dukata, ostavila je patricijka Petromila.⁴⁶ Samo dva oporučitelja ostavila su legate koji nisu bili novčani. Tako je patricijka Čanica iz znamenite trogirске obitelji Kažotić ostavila neka svoja dobra (*bona*) gradskom samostanu franjeva- ca pod uvjetom da Mala braća jedan dio od ovako stečenih dobara razdijele među siro-

⁴¹ DAZd, SZB, AR, b. 5, f. 3, fol. 63-65'; CD, sv. 17, dok. 181, str. 247-253.

⁴² CD, sv. 14, Zagreb 1916., dok. 286, str. 386-389.

⁴³ CD, sv. 16, dok. 149, str. 167-171.

⁴⁴ DAZd, SZB, AR, b. 5, f. 3, fol. 97'-99.

⁴⁵ MT1/1, dok. 9, str. 3.

⁴⁶ MT1/1, dok. 59, str. 160.

mašnima.⁴⁷ *Dominus* Luka, sin Petra, ostavio je neodređenu količinu žita koja se imala razdijeliti među trogirskim siromasima.⁴⁸ Osobito je zanimljiv, zbog neuobičajenih primatelja, legat koji je ostavila spomenuta Čanica Kažotić. Naime, osim navedenog legata koji je ostavila trogirskim siromasima, Čanica je također ostavila pet dukata koji su se trebali razdijeliti između njezinih siromašnih rođaka (*pauperes consanguineos*).⁴⁹

U drugoj polovini 14. stoljeća broj milosrdnih legata koje su trogirski oporučitelji ostavljali siromašnima nešto je veći u usporedbi s prijašnjim razdobljem. Kao i u drugoj polovini 13. stoljeća, i sada su muški i ženski oporučitelji pokazivali podjednako suosjećanje sa siromašnima. Tako je legate ovoj skupini ostavilo ukupno devet žena i šest muškaraca. U usporedbi s ranijim razdobljem vrste su oporučnih legata raznovrsnije i pokazuju da su oporučitelji znatno praktičnije odgovarali na stvarne potrebe tih ljudi. Tako se novac, prije najčešći oblik legata darovan siromašnima, u ovom razdoblju spominje u samo tri oporuke. Pri tome osobito odskoče izuzetno velikodušan novčani legat od čak 100 dukata (malo bogatstvo) koji je trogirski biskup Nikola Kažotić ostavio da se raspodijeli među trogirskim siromasima.⁵⁰ No, najveći broj legata ostavljenih siromašnima bile su donacije u hrani,⁵¹ odjeći ili tekstilu,⁵² dakle onih potrepština koje su doista odgovarale životnim potrebama tih ljudi. Tako je biskup Nikola Kažotić odredio da se *totum bladum et vinum quod reperietur tunc in episcopatu et domibus ipsius testatoris diuidatur et distribuatur inter pauperes Christi*.⁵³ Ilija, sin Dabiše, također je ostavio siromašnima legat u žitu određivši da izvršitelji njegove oporuke razdijele trogirskim siromasima *modia quinque ordey de blado*.⁵⁴ Zanimljivo je da trogirski oporučitelji u ovom razdoblju nisu ostavili niti jedan legat u objedu (*prandium*), što je u to doba bio jedan od najčešćih oblika oporučnih legata u hrani namijenjenih siromašnima u ostalim dalmatinskim komunama.⁵⁵ Kao što je spomenuto, donacije u odjeći ili tekstilu bile su najčešća vrsta legata ostavljenih trogirskim siromasima krajem 14. stoljeća. Tako je npr. Stančica, kći Marka Jurjevog, oporučila siromašnima *panum pro vestimentis pauperum*,⁵⁶ dok je Stanobila, žena Maroja Kučice, ostavila istim primateljima *vnam peliciam, vnarn gonellam i tres camisias*.⁵⁷

⁴⁷ MT1/1, dok. 71, str. 309.

⁴⁸ MT1/1, dok. 158, str. 357.

⁴⁹ MT1/1, dok. 71, str. 309.

⁵⁰ Karbić - Ladić, Oporuke, dok. 50, str. 204-210.

⁵¹ Četiri takva legata.

⁵² Osam takvih legata.

⁵³ Karbić - Ladić, Oporuke, dok. 50, str. 207.

⁵⁴ Isto, dok. 59, str. 214.

⁵⁵ Obično se *prandium* pripremao i dijelio siromasima nakon pogrebne ceremonije za oporučitelje, te na godišnjicu njihove smrti.

⁵⁶ Karbić - Ladić, Oporuke, dok. 66, str. 217-218.

⁵⁷ Isto, dok. 84, str. 226.

Dubrovački oporučitelji s kraja 13. i samog početka 14. stoljeća ostavljali su razne vrste legata gradskim siromasima, no najuobičajenije su bile novčane donacije. Zanimljivo je napomenuti da su, s obzirom na društveni status, najviše milosrđa prema siromašnima u ovom razdoblju pokazivali pripadnici dubrovačkog patricijata. Tako je npr. patricij Dimitrije de Menče odredio da izvršitelji njegove oporuke za dva perpera namijenjenih siromašnima *emantur eis vinum pro uno yperpero et pisces et carnes emantur eis pro alio yperpero*.⁵⁸ Drugi dubrovački oporučitelj, Rožin Borgesso ostavio je siromašnima koji borave u hospitalu lokrumskog samostana skromnu svotu od dva perpera (otprilike jedan dukat) ne navodeći pritom izričito u koju svrhu se ovaj novac imao utrošiti.⁵⁹ Za razliku od trogirskih, dubrovački oporučitelji relativno su često ostavljali novac koji je bio namijenjen za pripremanje objeda gradskim siromasima. Tako je npr. patricij Martol de Zereua ostavio četiri perpera za objed siromasima koji se imao pripremati na obljetnicu njegove smrti *quolibet anno in perpetuum*.⁶⁰ I patricijka Marija, kći pok. Gervazija de Marino, ostavila je sličan legat određivši da se svake godine u vrijeme obljetnice njezine smrti pripremi objed za gradske siromahe.⁶¹ Odjeća ili tekstil vrlo su rijetko bili predmeti oporučnih darivanja namijenjeni siromašnima. Jedan takav, doista skroman legat, oporučila je Marija, udovica Leucija Nikolinog, koja je svojim siromašnim sugrađanima ostavila dva stara rupca i nekoliko komada stare odjeće.⁶²

Pedesetak godina kasnije, u vrijeme kada je Dubrovnikom harala tzv. Crna smrt, dubrovački oporučitelji pokazivali su milosrđe prema siromašnima gotovo nepromijenjenim intenzitetom. Iako je i tada najveći broj ostavljenih legata bio u novcu, oporučitelji su ostavljali i druge vrste legata (hrana, vino, odjeća, žito), odgovarajući tako na specifične potrebe svojih siromašnih sugrađana. Što se tiče novčanih legata, u najvećem broju primjera donirane su prilično visoke svote novca koje su iznosile i više od deset dukata. Najznatniju svotu novca, 25 dukata, u ovom je razdoblju siromašnima ostavio patricij Šimun de Grede.⁶³

Činjenica da niti jedan od 80 kotorskih oporučitelja tijekom 14. stoljeća nije ostavio legate za gradske hospitale te da je tek njih deset oporučilo legate siromašnima ostavlja dojam kao da su Kotorani bili znatno manje opterećeni jednim od središnjih motiva tzv. socijalnog kršćanstva – izražavanjem milosrđa prema siromašnima – nego njihovi suvremenici iz drugih dalmatinskih komuna. Teško je dokučiti razlog takvu odnosu Kotorana prema siromašnim sugrađanima, ali on zasigurno nije uvjetovan razlikama u

⁵⁸ MR 2, dok. 1295, str. 335-336.

⁵⁹ *...pauperibus, qui sunt in monasterio lacromone, dentur alii duo yperperi*. MR 4, dok. 1358, str. 312.

⁶⁰ MR 2, dok. 1199, str. 296-297.

⁶¹ *...quolibet anno in anniuersario meo unum prandium pauperibus*. MR 2, dok. 905, str. 211-212.

⁶² *...duo mea oraria vetera et vestimenta mea vetera*. MR 1, str. 293-294.

⁶³ DADu, TN, vol. 5, fol. 68-68'.

mentalitetu ili pobožnosti budući da je Kotor bio tipična dalmatinska komuna koja se u gradskoj crkvenoj strukturi ni po čemu nije razlikovala od ostalih. Osobito je važno napomenuti da su u gradu obitavali i franjevci i dominikanci koji su u ono doba imali središnju ulogu u oblikovanju pobožnosti ne samo u Dalmaciji već i u cijelu mediteranskom bazenu. Moguće je da Kotor, grad površinom i stanovništvom znatno manji od Zadra i Dubrovnika, jednostavno nije bio tako intenzivno suočen s problemom siromaštva kao ta dva grada. Ipak, oni kotorski oporučitelji koji su ostavili legate siromašnima bili su vrlo velikodušni, osobito ako su darivali novac. Od ukupno osam novčanih legata ostavljenih siromašnima čak pet je iznosilo između 15 i 25 dukata. Tako je npr. kotorski patricij Nikola Glauacti oporučio siromašnima 15 dukata,⁶⁴ a njegov sugrađanin i također patricij Marin Boliće odredio je da se siromasima nakon njegove smrti razdijeli čak 30 dukata.⁶⁵ Osim novčanih legata za koje nije izričito navedena namjena, dvoje kotorskih oporučitelja ostavilo je novac za pripremu objeda siromasima na dan njihove smrti. Tako je npr. Rada, žena Marina de Brum, odredila da izvršioi njezine oporuke pripreme *prandium* i razdijele ga među siromašnima *pro anima sua et viri sui*.⁶⁶

c) Siročad (*orphani, pauperes orphane*)

U dalmatinskim se oporukama kasnoga srednjeg vijeka siročad (*orphani*) rijetko spominju kao primatelji oporučnih legata. No, iako rijetki, ovi spomeni svjedoče da su pojedinci unutar komunalnog stanovništva imali razvijen osjećaj brige za djecu bez roditelja. Tako se u zadarskim oporukama s kraja 13. stoljeća siročad kao primatelji milosrdnih legata spominju u dva slučaja. Zanimljivo je da su u oba slučaja oporučitelji bili pripadnici gradskog patricijata. Patricij Lovro de Ziualellis oporučno je ostavio neodređenu svotu novca gradskoj siročadi, no također i za druga djela *misericordie et pietatis*.⁶⁷ Već spomenuti patricij Koža de Saladinis odredio je da se jedan dio od 3000 libara razdijeli među gradskim siromasima, siročadi i udovicama.⁶⁸ Za razliku od tih slučajeva s kraja 13., tijekom 14. stoljeća ne nailazimo u Zadru na primjere ostavljanja milosrdnih legata ovoj grupi primalaca. Jedan od mogućih uzroka tome mogao bi biti u pojačanoj organiziranoj brizi komunalnih vlasti za gradsku siročad.

Slično kao i u Zadru, i u Trogiru se siročad vrlo rijetko spominje kao primaoci oporučnih legata. Dok se u drugoj polovini 13. stoljeća ona uopće ne spominju, koncem 14. stoljeća spominju se samo dva milosrdna legata namijenjena trogirskoj siročadi. Zanimljivo je da su u oba slučaja darovatelji bile trogirске patricijke koje su kao primatelje

⁶⁴ MC 1, dok. 338, str. 126-127.

⁶⁵ MC 1, dok. 802, str. 277-278.

⁶⁶ MC 2, dok. 917, str. 228.

⁶⁷ SZB 2, dok. 127, str. 64-65.

⁶⁸ SZB 1, dok. 48, str. 89.

izričito navela žensku siročad (*pauperes orphanæ*). Kako ćemo vidjeti, dok su u Dubrovniku, gdje je običaj ostavljanja legata siromašnim djevojkama također bio popularan oblik izražavanja milosrđa, oporučitelji gotovo uvijek naglašavali da legate ostavljaju ženskoj siročadi kao miraz za podupiranje njihove udaje, trogirске oporučiteljice ne navode izričito namjenu darovanih legata. Niti u jednom od ta dva slučaja svrha doniranih legata nije izričito navedena pa ne znamo jesu li bili namijenjeni za podršku udaje siromašnih djevojaka. *Domina* Bitikula, žena Vincenta, oporučila je određenu svotu novca ženskoj siročadi, ostavivši konačnu odluku o izboru osoba, primatelja legata, izvršitelju svoje oporuke (*prout ipso suo commissario melius videbitur*).⁶⁹ *Domina* Stančica, žena pok. Marka, ostavila je *libras triginta paruorum* jednom ženskom siročetu, ne spomenuvši namjenu darovanog legata.⁷⁰

Sve do 1432. godine, kada je utemeljenjem tzv. *hospitale misericordiae* dubrovačka komuna preuzela brigu o gradskoj siročadi,⁷¹ skrb o njima ponajviše je ovisila o milosrđu pojedinaca. No, i u tom su gradu oporučitelji s konca 13. stoljeća rijetko ostavljali legate siročadi. U tom se razdoblju siročad spominje samo u dvije oporuke koje je sastavila ista osoba. Patricij Savin Getaldić u svojoj je prvoj oporuci odredio da se 14 perpera ima dati *duabus orfanabus*.⁷² U svojoj drugoj oporuci isti je oporučitelj smanjio svotu novca koju je namijenio za žensku siročad na samo šest perpera, ali je naglasio svrhu legata – *in auxilio ad maritacionem*.⁷³

Velika promjena u odnosu dubrovačkih oporučitelja prema siročadi, osobito ženskoj, dogodila se u doba kada je gradom zavladała epidemija kuge, 1348. godine. Iako je broj milosrdnih legata ostavljenih općenito siročadi, kao i krajem 13. stoljeća, bio vrlo malen (samo tri takva legata), te je godine primjetan izuzetno veliki broj oporučnih legata namijenjenih podupiranju udaje ženske siročadi, i one iz puka i patricijskih djevojaka. Tako je od 45 promatranih oporučitelja čak njih 33 ostavilo legate u tu svrhu. Čini se da je uzrok tako naglom porastu popularnosti izražavanja milosrđa prema ovoj skupini primatelja bio u želji oporučitelja da se, u trenutku kada je smrt bila sveprisutna u gradu i kada je broj gradskog stanovništva znatno smanjen zbog velikog mortaliteta izazvanog epidemijom kuge, a brojne obitelji ostale bez mnogih svojih članova, osigura populacijski oporavak grada podupiranjem materijalnog statusa ženske siročadi čime je ostvarivana pretpostavka za njihovu udaju.⁷⁴ Budući da su od kuge podjednako stradavali pripadni-

⁶⁹ Karbić – Ladić, Oporuke, dok. 48. str. 201-203.

⁷⁰ Isto, dok. 66, str. 217-218.

⁷¹ Bariša Krekić, *Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries. A City between East and West*, Oklahoma University Press 1972., str. 110.

⁷² MR 1, str. 156-157.

⁷³ MR 2, dok. 977, str. 235-236.

⁷⁴ Kao potporu razmišljanju u ovom pravcu može se navesti primjer talijanskoga grada Siene gdje je porast popularnosti oporučnih legata za miraz siromašnim djevojkama, prema analizi koju je proveo Samuel K.

ci svih slojeva komunalnog društva (osobito u doba kada se Europa prvi put suočila s epidemijom kuge takvih razmjera i kada su i najosnovnije mjere zaštite bile nepoznate), ne čudi da je veliki broj ovih legata (10 od ukupno 33) bio namijenjen sirotim djevojkama iz patricijskih obitelji (*donne gentile*). Osobito je zanimljivo da su ženski oporučitelji znatno prednjačili u izražavanju milosrđa prema sirotim djevojkama nego njihovi muški suvremenici. Tako su od ukupno 33 legata namijenjena u tu svrhu samo dva ostavili muškarci. Čini se da su u trenutku tako intenzivne ugroženosti, kada je u pitanju bio opstanak cijeloga grada, dubrovačke žene znatno bolje procijenile težinu situacije i stupanj ugroženosti zajednice te su pokazale kudikamo više inicijative, proistekle i iz instinktivnog osjećaja i razumskog promišljanja. Oporučivanjem takvih milosrdnih legata one su pronašle barem neku razumsku protumjeru smrtonosnoj kugi u borbi za opstanak grada.

U svim primjerima oporučitelji su ostavili novčane legate kao podršku za udaju sirotih pučkih ili patricijskih djevojaka. Vrijednost oporučenih novčanih legata darovanih pučkim djevojkama bila je općenito niža od onih darovanih patricijskim djevojkama. Kada su primatelji legata bile pučke djevojke, vrijednost legata bila je između dva i deset dukata (iako je i to bila relativno visoka svota). Samo u iznimnim slučajevima one su primale mnogo vrednije novčane svote. Tako je npr. Ana, žena Šimuna de Grede, oporučila za udaju jedne pučke djevojke lijepu svotu od 75 dukata.⁷⁵ Novčane svote darovane patricijskim djevojkama bile su u prosjeku znatno više i iznosile su između 25 i 50 dukata. No, neki od oporučitelja nisu pravili razliku između patricijskih i pučkih djevojaka i ostavljali su novčane legate gotovo jednake vrijednosti djevojkama obaju društvenih staleža. Tako je npr. Roza, kći Petra de Michoile, ostavila 150 dukata za udaju šest patricijskih djevojaka, te još jedan legat u vrijednosti od 147,5 dukata namijenjenih udaji pet pučkih djevojaka.

U Kotoru, gdje se relativno mala pažnja posvećivala siromašnima (*pauperes*), oporučitelji su znatno više pažnje pokazivali prema skupini siročadi. Tako su kotorski oporučitelji ostavili ukupno sedam legata, sve u novcu, da se dodijele gradskoj siročadi nakon njihove smrti. Budući da su svi legati bili namijenjeni ženskoj siročadi, može se pretpostaviti, jer to nije izričito navedeno, da su svi bili darovani u svrhu podupiranja njihove udaje. Ono što je najzanimljivije u kotorskom uzorku, jesu relativno visoke vrijednosti novčanih legata oporučivanih ženskoj siročadi. Tako su u samo dva primjera dodijeljene novčane svote manje od deset dukata, dok je u svim ostalima njihova vrijednost nadmašivala 20 dukata. Osobito su zanimljivi legati koje je ostavio Bazilije, sin Matije, koji je ostavio dva puta po 100 dukata za obavljanje dvaju hodočašća za njegovu dušu.

Cohn, bila posljedica velikog mortaliteta tijekom razdoblja Crne smrti. Kako bi se obnovilo decimirano gradsko stanovništvo i u svrhu jačanja prokreacije, broj legata u tu svrhu znatno je porastao. Cohn, Jr., *Death and Property in Siena, 1205 - 1800. Strategies for the Afterlife*, Baltimore-London 1988., str. 27, 55.

⁷⁵ DADu, TN, vol. 5, fol. 47'-48.

No, napominje Bazilije, ako ta dva hodočašća ne bi bila obavljena, novac je imao biti dodijeljen za udaju četiri sirote djevojke.⁷⁶

d) Nezakonita (*bastardi, illegitimi*) i posvojena djeca (*adoptivi*)

Nezakonita djeca se dosta rijetko spominju u oporukama stanovnika dalmatinskih komuna kao primatelji oporučnih legata, no njihov povremeni spomen ipak govori o određenom osjećaju odgovornosti nekih muških oporučitelja za svoje nelegitimne potomke u komunalnim društvima.⁷⁷ U zadarskim oporukama iz druge polovine 13. stoljeća nezakonita djeca kao primatelji oporučnih legata spominju se u pet slučajeva.⁷⁸ Razumljivo, u svima su oporučitelji bili muškarci i, što je posebice zanimljivo, svi osim jednoga pripadali su najvišim društvenim slojevima.⁷⁹ Zbog toga su i svote novaca oporučivane nezakonitoj djeci bile prilično velike. Tako je patricij Lovro de Ziualellis ostavio malo bogatstvo od gotovo 150 dukata koje je poslije njegove smrti imao dobiti njegov *filius naturalis*.⁸⁰ Osobito je zanimljiv slučaj Benje, jedinoga ženskog nezakonitog djeteta koje se spominje u zadarskim oporukama tog razdoblja, a koja nije bila dijete oporučitelja koji joj je ostavio milosrdni legat. Oporučitelj, patricij Stjepan de Blasio, koji je ostavio Benji nekoliko legata, naglasio je u oporuci da ona nije njegova već *filia bastarda* nekog Mihovila, možda rođaka spomenutog Stjepana.⁸¹

Zadarske oporuke iz ovog razdoblja donose i dva zanimljiva podatka o posvojenoj djeci kao primateljima milosrdnih legata svojih posvojitelja. U oba slučaja posvojena su bila ženska djeca. Patricijka Dabrača, žena pok. Kože Saladina, ostavila je svoju posvojenu kćer polovinu svojih *masaritia*,⁸² dok je zadarska stanovnica (*habitatrix*) Montana, kći pok. Benvinodija iz Verone, oporučila svoju kuću u Zadru svojoj posvojenoj kćeri Stančici.⁸³

Čini se da su zadarski oporučitelji, u gotovo svim slučajevima pripadnici gradskog patricijata, pravili određenu razliku prilikom oporučnih darivanja siročadi i nezakonitoj i posvojenoj djeci. Naime, dok su siročadi ostavljali isključivo novčane legate, posvojena i nezakonita djeca često su bila primatelji nekretnina, kao npr. zemljišnih posjeda i kuća,

⁷⁶ MC 1, dok. 438, str. 156-157.

⁷⁷ Mali broj oporučnih legata ostavljenih nezakonitoj djeci također je posljedica činjenice da su neke komunalne statutarne odredbe zahtijevale od očeva brigu za nezakonitu djecu. Tako npr. dubrovački statut određuje da otac *Habens filios vel filias bastardos potestatem habeat, in morte sua, assignandi et dimittendi eisdem unam parvam quantitatem de bonis suis, secundum possibilitatem suam*. Valtazar Bogišić - Konstantin Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272.*, Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, sv. 9, Zagreb 1904., lib. IV, cap. LXXI, str. 106.

⁷⁸ U 14. stoljeću ne nalazimo niti jedan primjer darivanja ovih skupina primatelja u razmatranim oporukama.

⁷⁹ Jedini oporučitelj koji je ostavio legat svomu nezakonitom djetetu, a nije bio patricij, bio je zadarski pekar Radoje. Njegov *filius naturalis* imao je dobiti oporučno ostavljenu svotu od 20 groša. SZB 2, dok. 29, str. 15.

⁸⁰ SZB 2, dok. 127, str. 65.

⁸¹ SZB 1, dok. 37, str. 71-72.

⁸² SZB 2, dok. 24, str. 11-12.

⁸³ SZB 2, dok. 54, str. 26-27.

što upućuje na znatno intimnije i bliskije odnose oporučitelja prema tim dvjema grupama.

Za razliku od Zadra, gdje su oporučni legati ostavljani svim trima skupinama razmatranim u ovom poglavlju, u Trogiru u 13. stoljeću nalazimo samo jedan oporučni legat namijenjen nezakonitom djetetu. Iako jedini, trogirski primjer gotov je istovjetan zadarskim, i s obzirom na spol i s obzirom na socijalni položaj oporučitelja koji je ostavio milosrdni legat. Naime, oporučitelj je bio muškog spola i pripadao je trogirskom patricijatu. Ono što ovaj slučaj čini osobito zanimljivim jest namjena novčanog legata. Naime, trogirski patricij Luka, sin Petra, ostavio je vrijednu svotu novaca sinu neke Varice, trogirске stanovnice koja je pripadala nižim gradskim slojevima, a koji se imao utrošiti za školovanje Varičina sina.⁸⁴ Iako to u oporuci nije izričito rečeno, vrlo je vjerojatno da je Varičin sin bio nezakonito dijete patricija Luke, jer bi inače teško bilo objasniti njegov milosrdni čin. Kao i u 13., tako i u trogirskim oporukama s kraja 14. stoljeća rijetko nailazimo na bilješke o legatima namijenjenim zbrinjavanju nezakonite i posvojene djece. U više od 80 oporuka iz tog razdoblja samo je jedan primjer ostavljanja legata nezakonitom djetetu. Zanimljivo je da oporučitelj koji je ostavio legat ovom nezakonitom djetetu nije bio otac već stric primatelja, a i po društvenoj poziciji bio je definiran, neuobičajeno, kao *habitor Tragurii*. Bio je to Matija Slovarić koji je, ostavljanjem određene novčane svote nezakonitoj kćeri (*bastarda*) svoga pokojnog brata Čerse, pokazao da je u takvim slučajevima i rodbina ponekad preuzimala odgovornost.⁸⁵

Iako su dubrovački oporučitelji u kasnijem razdoblju (1348. godine) relativno često ostavljali milosrdne legatе za svoju nezakonitu djecu, od kraja 13. do početka 14. stoljeća nailazimo na samo tri takva primjera. Tako se u oporuci dubrovačkog bilježnika Tomazina de Savere spominje njegova nezakonita kći Marija. Tomazino je Mariji ostavio 50 perpera kao potporu za udaju te je odredio da ona može živjeti u njegovoj kući zajedno s njegovom ženom i zakonitom djecom do trenutka udaje.⁸⁶ Drugi oporučitelj, Matija, sin Desimira, bio je skromniji i svojoj nezakonitoj kćeri ostavio je samo 10 perpera.⁸⁷ Osobito je zanimljiv slučaj dubrovačke stanovnice Dobre, koja je nezakonitoj kćeri svoga supruga Matije ostavila, doduše simboličnu, svotu od 2 perpera.⁸⁸ U doba Crne smrti dubrovački oporučitelji ostavili su samo dva milosrdna legata ove vrste. No, dubrovačke oporuke iz tog razdoblja osobito su zanimljive zbog činjenice da su ti legati ostavljani za nezakonitu djecu dubrovačkih svećenika. U jednoj od njih, onoj dubrovačkog patricija Nikole, sina Pavla Gundulića, taj je oporučitelj ostavio 15 dukata za nezakonito dijete jednoga dubrovačkog svećenika.⁸⁹

⁸⁴ MT1/1, dok. 158, str. 357.

⁸⁵ Karbić – Ladić, Oporuke, dok. 19, str. 183.

⁸⁶ MR 2, dok. 1291, str. 329.

⁸⁷ MR 4, dok. 1349, str. 308.

⁸⁸ MR 4, dok. 1361, str. 314.

Niti u jednoj od 80 kotorskih oporuka iz 14. stoljeća nezakonita ili posvojena djeca ne spominju se kao primaoci milosrdnih legata.

e) Robovi i sluge (*servi, famuli, ancille*)

Posljednja skupina siromašnih i marginaliziranih pripadnika srednjovjekovnih komunalnih društava koji se povremeno spominju kao primatelji milosrdnih legata bili su robovi i sluge. Već od druge polovine 13. stoljeća pojedini oporučitelji, osobito iz bogatijih gradskih slojeva, iskazivali su milosrđe prema slugama i robovima zaposlenim u njihovim palačama ili na zemljišnim posjedima u gradskim distriktima. Posebice je oslobođanje robova oporučnim legatima bio cijenjen izraz milosrđa te je smatran izrazito pobožnim i za spas duše blagotvornim činom.

Zadarski oporučitelji, uglavnom žene, iz druge polovine 13. stoljeća ostavili su ukupno 21 milosrdni legat svojim robovima i slugama. Svakako su najzanimljivije tri oporuke u kojima se spominje oslobođanje robova. Prvi spomen darivanja slobode robovima u Zadru nalazimo u oporuci zadarskog stanovnika Damjana iz 1289. godine koji je svoju ropkinju (*ancilla*) Garofolu oslobodio *ab omni vinculo servitutis*.⁸⁹ Bogatiji oporučitelji, koji su posjedovali veći broj robova, istovremeno su oporučno oslobađali više njih. Tako je Filipa, supruge Andrije, darovala slobodu dvjema svojim ropkinjama (*famule*) pod uvjetom da one nastave služiti u njezinoj palači sve do njezine smrti.⁹¹ Posljednji primjer oslobođanja robova u Zadru zabilježen je u oporuci sastavljenoj 1303. godine za Semozu, kćer Bogde de Lovrečna, koja je darovala slobodu svojoj ropkinji (*ancilla*) Preski.⁹²

Za razliku od robova, kućna se posluga prilično često spominje u zadarskim oporukama iz 13. stoljeća kao primatelji milosrdnih legata. Naravno, najčešće su darovatelji milosrdnih legata slugama bili pripadnici zadarskih patricijskih obitelji. Prvi u Zadru zabilježeni milosrdni legat darovan slugama nalazimo u oporuci sastavljenoj 1288. godine za suprugu patricija Marina de Ziuaellis. Ta zadarska patricijka ostavila je određenu svotu novca jednom od svojih kućnih slugu.⁹³ Nešto kasnije, Dabrača, supruga znamenitog patricija Kože de Saladinisa, darovala je po jedan milosrdni legat svakoj od svoje tri služavke.⁹⁴ Zadarski oporučitelji koji su ostavljali pobožne legatate robovima i slugama najčešće su bili pripadnici najutjecajnijih komunalnih patricijskih obitelji, kao npr. Ziuaellis, Saladinis, Zadulinis, Lovrečna itd. No, povremeno pojavljivanje oporučitelja iz drugih gradskih slojeva, primjerice bogatih trgovaca i obrtnika, kao darovatelja milosrdnih legata

⁸⁹ DADu, TN, vol. 5, fol. 62-62'.

⁹⁰ SZB 1, dok. 23, str. 59.

⁹¹ SZB 2, dok. 24, str. 11-12.

⁹² SZB 2, dok. 120, str. 59-60.

⁹³ SZB 1, dok. 13, str. 50-51.

⁹⁴ Zanimljivo je spomenuti da je jedna od Dabračinih služavki, Desa, bila podrijetlom iz Dubrovnika (*Dessa Ragusina*). SZB 2, dok. 24, str. 12.

robovima i slugama, svjedoči o materijalnom i financijskom jačanju pojedinaca iz nižih komunalnih slojeva (*cives i habitatores*).⁹⁵ S obzirom na vrstu legata, sluge su najčešće bili primatelji nevelikih novčanih svota dok se ostale vrste legata, kao npr. vinogradi, posjede, odjeća i neki drugi osobni predmeti, vrlo rijetko spominju.

U oporukama iz 14. stoljeća i početka 15. stoljeća milosrdni legati robovima više se ne spominju, što jasno pokazuje da je proces oslobađanja robova bio završen najkasnije na samom početku 14. stoljeća. No, iskazivanje milosrđa prema slugama darivanjem oporučnih legata postalo je znatno popularnije u usporedbi s koncem 13. stoljeća. Najveću solidarnost prema slugama u ovom su razdoblju pokazivali ženski oporučitelji koji su ostavili 42 legata, dok su njihovi muški suvremenici ostavili tek 8 legata namijenjenih toj skupini primatelja. S obzirom na specifični položaj slugu u komunalnim sredinama, gdje su oni bili najčešće zaposleni kao kućna posluga u patricijskim palačama, ne začuđuje da su najčešće darovatelji legata slugama bili patricijski oporučitelji (46 od ukupno 50 legata). Samo u četiri primjera darovatelji milosrdnih legata slugama bili su oporučitelji koji su pripadali sloju građana (*cives*). Glede vrste darovanih legata slugama, zanimljivo je spomenuti da su oni relativno rijetko bili novčani (18 novčanih legata od ukupno 50). Veliki broj legata u odjeći (17) kao i relativno veliki broj darivanja zemljišnih posjeda (6) namijenjenih slugama mogao bi se objasniti činjenicom da je većina slugu provela veći dio ili cijeli život služeći u patricijskim palačama u gradu ili u selima koja su pripadala pojedinim patricijskim obiteljima, što je utjecalo na razvijanje intimnijih odnosa između gospodara i njihovih slugu. Zanimljivo je spomenuti da su većina slugu – primatelja zemljišnih posjeda bili muškarci.⁹⁶ Nasuprot tome, većina slugu – primatelja pojedinih komada odjeće bile su žene, što je uvjetovano činjenicom da su patricijske žene kudikamo najčešći darovatelji milosrdnih legata, pa su prema tome darivali i žensku odjeću.⁹⁷

Kao i zadarske, tako i oporuke trogirskih stanovnika iz druge polovine 13. stoljeća svjedoče o tada proširenom običaju darivanja slobode robovima u dalmatinskim gradskim sredinama. Tako je čak šest trogirskih oporučitelja darovalo slobodu svojim robovima za svoju ili duše svojih roditelja i predaka. U najvećem broju takvih slučajeva oporučitelji su jednostavno napominjali da oslobađaju sve svoje robove istovremeno. Prvi dokumentirani slučaj davanja slobode robu u Trogiru nalazimo u oporuci patricijke Petromile, supruge pok. Ivana Trente, zapisane 1271. godine. Petromila je u jednom legatu darovala slobodu svim svojim muškim i ženskim robovima označenim pojmovima

⁹⁵ I ova činjenica posredno svjedoči o gospodarskom uzletu dalmatinske metropole prema koncu srednjega vijeka.

⁹⁶ Na primjer, Prodana de Sloradis ostavila je *terram vineatam positam ad Lucorano* svojemu slugi Ivanu. DAZd, SZB, VBF, b. 2, fasc. 1/1, fol. 8-10.

⁹⁷ Na primjer, Fumija de Matapharis oporučila je *omnes tunicas* (skromna odjeća) svojoj služavki Stančici. Taj slučaj je zanimljiv i stoga što govori o povremenom uspostavljanju čvrstih intimnih veza između patricijskih oporučitelja i njihovih slugu, o čemu svjedoči činjenica da je Fumija Stančici ostavila i nekoliko komada svojega osobnog nakita (*zerzellus*). CD, sv. 16, dok. 149, str. 167-171.

servi i ancille, a sve to *pro anima sua*, tj. za spas svoje duše.⁹⁸ Osim toga, Petromila je ostavila nemalu svotu od 12 dukata svakom od oslobođenih robova što im je mogla biti dobra financijska podloga za nastavak života kao slobodnih osoba. Desa, supruga pok. Plusija, oporučno je odredila da je njezina *ancilla* Radosta *ab omni servitute sibi debita absoluta libera et francha*.⁹⁹ Za razliku od Petromile i Dese, koje su odmah po pisanju oporuka oslobodile svoje ropkinje, neki od oporučitelja odgodili su oslobađanje do trenutka svoje smrti. Tako je npr. *domina* Goja, supruga pok. Nikole Kalende, odredila da svi njezini robovi imaju biti oslobođeni tek *post eius obbitum*, dakle poslije njezine smrti.¹⁰⁰

Budući da je pet oporučitelja koji su oslobađali robove putem legata bilo titulirano kao *dominus/domina*, jasno je da su pripadali trogirskim patricijskim obiteljima. Čak i za Dabru, jedinu oporučiteljicu koja eksplicitno nije definirana kao patricijka, jasno je da je pripadala najvišemu društvenom sloju budući je njezin muž bio poznati trogirski patricij Luka, sin Petra. To jasno pokazuje da je u to doba u Trogiru postojala relativno mala skupina društveno i materijalno izdignutih pojedinaca, redom patricija, koji su bili u mogućnosti posjedovati osobne robove i slugu. Nepostojanje oporučitelja koji su pripadali drugim komunalnim društvenim staležima, a koji bi oporučivali milosrdne legate ovoj skupini primatelja, govori o relativno niskom životnom standardu i slabim financijskim mogućnostima Trogirana koji su pripadali skupini građana (*cives*) ili stanovnika (*habitatores*) na koncu 13. stoljeća.

Da je proces oslobađanja robova u dalmatinskim komunama završio negdje krajem 13. i početkom 14. stoljeća, potvrđuje i činjenica da se u kasnijim oporukama pripadnici te skupine nikada ne spominju kao primatelji milosrdnih legata u trogirskim oporukama. Sada primatelji postaju isključivo slugu zaposlene u patricijskim palačama. Iako je u spomenutom razdoblju zabilježen veliki broj milosrdnih legata darovanih slugama (ukupno 24), porast interesa za iskazivanje milosrđa prema toj skupini uvjetovan je isključivo činjenicom da je samo jedan oporučitelj, već spomenuti biskup Nikola Kažotić, ostavio čak 13 legata. Kao i u ranijem razdoblju, svi darovatelji legata slugama, izuzev jednoga, bili su pripadnici neke od trogirskih patricijskih obitelji. Kao osobito popularnu skupinu slugu – primatelja pobožnih legata u ovom razdoblju, trogirski oporučitelji cijeni su dojilje i odgajateljice male djece (*baba nutrix*). Sluge i služavke trogirske patricijata u tom razdoblju najčešće su bili primatelji, za trogirске prilike ne tako malih, novčanih legata koji su u prosjeku iznosili između 2 i 5 dukata. Samo u izuzetnim slučajevima oporučitelji su svojim slugama ostavljali znatnije svote novca. Tako je npr. biskup Nikola Kažotić svojoj kućnoj služavki Stoji ostavio 25 dukata, dok je njegov drugi sluga, Prfša,

⁹⁸ Zapravo, bio je to prvi poznati slučaj spominjanja oslobađanja robova u oporukama promatranih dalmatinskih gradova. MT1/1, dok. 59, str. 160.

⁹⁹ Na isti način Petromila je oslobodila i drugu svoju ropkinju imenom Teta. Objе bivše ropkinje bile su primatelji i malih novčanih legata. MT1/2, dok. 264, str. 122.

¹⁰⁰ MT1/1, dok. 100, str. 326.

dobio 10 dukata.¹⁰¹ Osim novčanih, sluge su povremeno bili primaoci i drugih vrsta legata poput zemljišnih posjeda (dva legata), odjeće (četiri legata), stoke i drugih domaćih životinja (tri legata). Tako je npr. *domina* Desaća, supruga Ivana Matiče, ostavila nekoliko komada odjeće svojoj služavki Stojislavi.¹⁰² Biskup Nikola Kažotić odredio je *quod tempore obitu ipsius testatoris* svaki od njegovih muških i ženskih slugu *habere debeant tunicham unam*, dakle skromniji odjevni predmet.¹⁰³ Osim toga, svakom od svojih muških i ženskih slugu ostavio je i po jedan vredniji komad odjeće - *caputeum unum de drapo nigro*.¹⁰⁴ Nekima od svojih slugu biskup je ostavio stoku i druge domaće životinje. Tako je svom slugi Klapcu ostavio konja kojemu saznajemo čak i ime – Črnko.¹⁰⁵ Čini se da je biskup bio osobito intimno povezan s jednim od svojih slugu, Prfšom, kojemu je, osim mnogih drugih vrijednih legata, ostavio bikove, krave, ovce, pa čak i pčele.¹⁰⁶

U dubrovačkim se oporukama s kraja 13. i na samom početku 14. stoljeća robovi (*servi, ancille*) spominju kao primatelji milosrdnih legata u 16 primjera. Koliko su oporučitelji tu vrstu legata smatrali važnom za spas svoje duše, lijepo ilustrira primjer Dobre, udovice Domanje de Guerero, koja je svojoj ropkinji Bogdani darovala slobodu istaknuvši kako to čini *pro amore Dei et anime mee remidio*.¹⁰⁷ Čini se da je i u Dubrovniku proces oslobađanja robova dostigao vrhunac na koncu 13. i početkom 14. stoljeća: čak je 13 oporučitelja u tom razdoblju darovalo osobnu slobodu svojim robovima. Dubrovački patricij Savin Getaldić odredio je da su svi njegovi robovi *liberi et franchi in perpetuum*,¹⁰⁸ a isto je u svojoj oporuci odredio i Paskva, sin Vukaša, koji je svakom od oslobođenih robova dodijelio i malen novčani legat od jednog perpera.¹⁰⁹ Osobito je zanimljiv slučaj Dobrice, udovice Dabra iz Bara, koja je dodijelila slobodu svojoj ropkinji Milosti kao i njezinu sinu. No, Dobrica je Milostino oslobađanje uvjetovala odredbom da se ova ima jednu godinu brinuti o djeci Dobričina sina Ivana u slučaju da umre Ivanova žena.¹¹⁰ Osim oslobađanja robova, u nekoliko se primjera spominju i milosrdni legati koje su dubrovački oporučitelji ostavili svojim služavkama. Tako je patricijka Slava, udovica Marina Binkole, darovala tri perpera i svu svoju odjeću svojoj služavci Vidi.¹¹¹ Druga dubrovačka patricijka,

¹⁰¹ Karbić – Ladić, Oporuke, dok. 50, str. 204-209.

¹⁰² Isto, dok. 9, str. 177.

¹⁰³ Isto, dok. 50, str. 204-209.

¹⁰⁴ Na ist. mj.

¹⁰⁵ Na ist. mj.

¹⁰⁶ Na ist. mj.

¹⁰⁷ MR 2, dok. 1293, str. 331.

¹⁰⁸ MR 1, str. 157.

¹⁰⁹ MR 1, str. 229-230.

¹¹⁰ *tamen si uxor Johannis filius meus morietur, predicta Milosti (debeat) tenere et custodire filias dicti Johannis filii mei per unum annum*. MR 4, dok. 1389, str. 329-330.

¹¹¹ MR 1, str. 223-224.

Benvenuta, supruga Bubanje de Bubanja, ostavila je svojoj služavki skroman novčani legat od samo dvije libre.¹¹²

U dubrovačkim oporukama iz 1348. godine oslobađanje robova uopće se ne spominje što znači da je i proces njihova oslobađanja završio prije, najvjerojatnije tijekom prve polovine 14. stoljeća. Slično kao i u prijašnjem razdoblju, dubrovački oporučitelji iz ovog vremena rijetko su ostavljali milosrdne legate svojim slugama. Tako su sluge bili primatelji legata u samo osam slučajeva, a što je osobito zanimljivo, svi su darovatelji tih legata bile žene. Vjerojatno zbog bliskije povezanosti sa ženskom kućnom poslugom, dubrovačke su oporučiteljice znatno češće milosrdne legate ostavljale ženskoj služinčadi (u šest od osam primjera). No, te su se služavke uglavnom morale zadovoljiti skromnijim novčanim legatima koji su obično iznosili između 2,5 i 5 dukata, dok se u samo dva slučaja navode znatnije svote novca. Tako je patricijka Dobra, supruga Paskve de Černa, ostavila 10 dukata jednom od svojih slugu,¹¹³ dok je Roza, kći Petra de Michoe, ostavila lijepu svotu od 15 dukata jednoj od svojih služavki.¹¹⁴

Kotorski oporučitelji iz 14. stoljeća darovali su ukupno 21 milosrdni legat svojim robovima i slugama. Za razliku od ostale tri ovdje razmatrane komune u kojima su ženski oporučitelji ostavljali znatno više legata tim skupinama primatelja, u Kotoru su milosrde prema robovima i slugama podjednako izražavali i muškarci i žene. Tako su muški oporučitelji ostavili 10, a ženski 11 legata tim skupinama primatelja. Međutim, dok se u Trogiru i Dubrovniku oslobađanje robova spominje u prilično velikom broju oporuka s kraja 13. i početka 14. stoljeća, u Kotoru nalazimo samo jedan primjer tako izraženoga milosrđa, a svi su ostali legati bili darovani slugama. No, slučaj u kojemu kotorska patricijka Dome, udovica Nuce de Gonni, određuje da *Rada seruitrix mea sit libera* osobito je važan jer pokazuje kada se otprilike završava proces davanja osobne slobode robovima u kasnosrednjovjekovnim dalmatinskim komunama.¹¹⁵ Naime, budući da kotorske oporuke ovdje razmatrane dijelom pripadaju razdoblju od dvadesetih do tridesetih godina 14. stoljeća, može se pretpostaviti da je proces oslobađanja robova u dalmatinskim komunama završio negdje u tom razdoblju, a svakako prije sredine 14. stoljeća. Na to upućuje i činjenica da se u kasnijim oporukama iz svih četiriju komuna više uopće ne spominju ovakve vrste legata. Osim ovoga jedinstvenog slučaja davanja osobne slobode, kotorski oporučitelji znatno su više pažnje usmjeravali darivanju milosrdnih legata svojim slugama. Tako se novčani legati ostavljani slugama spominju u 11 primjera. Većina darovanih novčanih svota bile su simbolične i njihova je vrijednost rijetko nadmašivala dva dukata. Jedini izuzetak nalazimo u oporuci kotorskog stanovnika Leonarda iz Venecije koji je,

¹¹² MR 2, dok. 913, str. 213-214.

¹¹³ DADu, TN, vol. 5, fol. 67-67'.

¹¹⁴ DADu, TN, vol. 5, fol. 68-68'.

¹¹⁵ MC 2, dok. 1142, str. 296-297.

ošim niza drugih stvari, svojoj služavki Ani ostavio popriličnu svotu od 25 dukata.¹¹⁶ Kotorske su sluge, osim novčanih legata, bile primatelji i nekih drugih vrsta legata. Tako je u četiri primjera ostavljena odjeća,¹¹⁷ u tri kuće,¹¹⁸ a u dva pojedini komadi kućnog namještaja.¹¹⁹

Zaključak

Dok su se u dalmatinskim oporukama iz razdoblja prije druge polovine 13. stoljeća oporučni legati *pro remedio anime* ostavljali isključivo muškim i ženskim bendiktinskim samostanima ili središnjim gradskim crkvama – katedralama, u razdoblju koje je slijedilo izbor primatelja milosrdnih legata davanih za spas oporučiteljeve duše znatno se proširio. Kao posljedica gospodarskog razvitka i religioznih promjena u dalmatinskim komunama te zbog tzv. demokratizacije u pisanju oporuka kao uobičajene prakse pripadnika svih gradskih slojeva, kao primatelji oporučnih legata za spas duše od druge polovine 13. stoljeća pojavljuju se nove crkvene ustanove, grupe i pojedinci. Tako se zbog povećanja populacije gradskog stanovništva i pojave kužnih epidemija oporučitelji sve više okreću hospitalima – središnjim gradskim ustanovama za zbrinjavanje siromašnih, marginaliziranih i bolesnih osoba – kao primateljima pobožnih legata. Velike urbane zajednice, kakve su bile one u Zadru i Dubrovniku, osjetile su potrebu za izražavanjem milosrđa prema povećanom broju siromaha, siročadi, sirotih djevojaka, nezakonite djece, robova i slugu. Jednaku ulogu odigrale su i, u uvodu spomenute, religiozne promjene koje se u to doba dešavaju diljem zapadnoga kršćanstva. Naime, činjenica da su oporučitelji iz svih komunalnih društvenih slojeva najveći dio svojih pobožnih legata ostavljali novim redovima franjevaca, dominikanaca i klarisa, jasno upućuje na veliku promjenu u religioznom mentalitetu između ovdje promatranog razdoblja i onog od 11. do 13. stoljeća. Naime, pod utjecajem propagande mendikantskih redova, koji kao središnje kršćanske motive postavljaju siromaštvo i solidarnost sa siromašnima i marginaliziranim, dalmatinski oporučitelji sve više izražavaju osjećaj za socijalne probleme koji su se pojavili kao posljedica gospodarske i urbane transformacije kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih komuna.

¹¹⁶ MC 1, dok. 258, str. 99-102.

¹¹⁷ Na primjer, Prvoslava, supruga Pavla Šimunova, darovala je svojoj služavki *unam tunicam de modrina*. MC 1, dok. 825, str. 285.

¹¹⁸ Na primjer, Dome, supruga Martina de Panči, ostavila je jednu trećinu svoje kuće svojoj služavki Privci. MC 2, dok. 646, str. 161; Buda, supruga Paška, odredila je *quod domus mea fiat famule mee Velne*. MC 2, dok. 647, str. 161. Zanimljivo je da se u svim primjerima kada su oporučitelji ostavljali ovakve legate slugama i služavkama, kao primatelji legata uopće ne spominju članovi obitelji ili rođaci. Stoga možemo pretpostaviti da su ti oporučitelji, ne imajući blisku rodbinu, radije odabirali sluge i služavke koji su im vjerno služili za života kao primatelje tako vrijednih nekretnina nego neke osobe koje su im mogle biti daljnja rodbina, a s kojima nisu bili blisko povezani.

¹¹⁹ Npr. spomenuti Leonard iz Venecije je ostavio *lectum suum* svojoj omiljenoj služavki Ani. MC 1, dok. 258, str. 99-102.

Ti razlozi utjecali su da hospitali, siromašni, siročad, sirote djevojke, nezakonita djeca, sluge i robovi postanu jedni od najčešćih primatelja milosrdnih legata dalmatinskih oporučitelja na prostoru od Zadra do Kotora. Iako za svaki od tih gradova, kao što je pokazano tijekom analize, nailazimo na određene posebnosti koje pokazuju da je svaka komuna u pojedinim povijesnim razdobljima rješavala probleme koji su bili gorući za njezine mikroprostore, ipak je već sama mogućnost grupiranja primatelja milosrdnih legata pokazatelj da su se svi oni suočavali s, u osnovi, istovjetnim problemima.

Analiza oporučnih ostavljanja milosrdnih legata siromašnima i marginalnim pojedincima i skupinama u dalmatinskim gradovima upućuje na nekoliko osobito zanimljivih problema. Jedan od najvažnijih, koji se osobito jasno odražava u oporukama, jest proces oslobađanja robova, koji se u dalmatinskim komunama zbiva od druge polovine 13. stoljeća do tridesetih godina 14. stoljeća, a svoj vrhunac dostiže na prijelomu tih dvaju stoljeća. Drugi je onaj vezan uz potpomaganje udaje sirotih djevojaka tijekom tzv. Crne smrti 1348. godine. Dok je proces darivanja osobne slobode karakterističan za cijeli prostor Dalmacije i proteže se tijekom dužeg razdoblja, dotle je darivanje sirotim djevojkama za udaju pojava zabilježena samo u Dubrovniku, a izranja kao posljedica jednoga osobitog događaja – epidemije kuge koja, iako kratkog daha, ostavlja duboke tragove u mentalitetu stanovnika i uvjetuje promjene u njihovu milosrđu. U tom smislu, donacije relativno velikih svota novca sirotim djevojkama za udaju bile su izraz težnje oporučitelja za obnovom gradskih obitelji, jednako pučkih i patricijskih, te su bile i odgovor na razaranja čije posljedice kužne epidemije.

Analiza također otkriva zanimljive podatke vezane uz socijalnu strukturu oporučitelja koji su darivali milosrdne legate siromašnima i marginaliziranim. Općenito govoreći, pojedinci iz svih slojeva komunalnih društava iskazivali su podjednaku solidarnost sa spomenutim skupinama primatelja. Pri tome je važnu ulogu odigrala upravo spomenuta demokratizacija u praksi pisanja oporuka. Čini se logičnim da su oporučitelji iz, u odnosu prema patricijatu, nižih društvenih slojeva (*cives, habitatores*) bili osjetljivi prema potrebama osoba koje su se iz bilo kojeg razloga nalazile na društvenoj margini jer su se i sami prije ili kasnije mogli suočiti sa sličnom sudbinom. Time se može objasniti i relativno veliki broj milosrdnih legata darivanih od strane oporučitelja iz tih društvenih skupina. No, analiza je pokazala da su podjednako milosrđe prema siromašnima i marginaliziranim iskazivali i patricijski oporučitelji. Tražimo li uzrok takvom ponašanju patricijata, čini se da bi on mogao biti donekle neuobičajeno argumentiran. Naime, poznato je da je patricijat tijekom 11. i 12. stoljeća bio najčvršći oslonac tradicionalnom, prilično introspektivnom kršćanstvu, ponajbolje izraženom kroz benediktinsko redovništvo, što su pojedinci iz tog sloja pokazivali i bogatim oporučnim donacijama pojedinim benediktinskim samostanima. No, kada su u 13. stoljeću postali popularni mendikanti, upravo je patricijat, onaj koji je uvijek prvi prihvaćao nove ideje što se može smatrati i određenim oblikom praćenja pomodnih kretanja, bio onaj koji je prvi počeo bogato obdarivati no-

vojemeljene konvente franjevac i dominikanaca. Stari benediktinski samostani podržavani su tada više iz tradicionalne privrženosti i zbog tijekom stoljeća izgrađenih mreža odnosa između pojedinih patricijskih obitelji i tih samostana. Budući da su upravo mendikanti bili nositelji tzv. "socijalnoga kršćanstva" ne čudi da su oporučitelji iz redova patricijata, kao njihovi privrženi sljedbenici, prihvatili i praksu milosrdnog darivanja siromašnih i marginalnih skupina i pojedinaca kao jednog od temeljnih motiva nove pobožnosti. Zahvaljujući boljem materijalnom i financijskom položaju, patricijski su oporučitelji mogli pokazivati svoje milosrđe čak i na onim područjima koja su običnim pučkim oporučiteljima bila nepristupačna, a bila su izuzetno blagotvorna za spas duše: darivanje slobode robovima, kao i milosrđe koje se iskazivalo prema slugama.

Zoran Ladić

On Some Aspects of Care for Poor and Marginalised Individuals and Groups in Dalmatian Late Medieval Communes

Summary

Based on the analysis of published and unpublished sources (in the first place wills and city statutes) for the history of four Dalmatian communes (Zadar, Trogir, Dubrovnik and Kotor) and relying on methodological models made by contemporary European medievalists, the author in this article discusses the issue of the attitude of the communal population towards the poor and other more or less marginalised strata of late medieval Dalmatian urban societies. Particular attention has been paid to individual care and to a certain extent also to that which was communal for poor individuals and groups during the period from the thirteenth to the fifteenth century. Taking into account the character of the sources (wills), the following features are analysed in this article: a) hospitals, b) poor individuals (*pauperes*, *pauperes Christi*), c) orphans (*orphani*) and particularly poor orphaned girls (*puelle orphanæ*), d) illegitimate and adopted children (*bastardi*, *illegitimi*, *adoptivi*), e) slaves and servants (*famuli*, *ancille*, *servi*). The author dedicated particular attention to the analysis of the co-relations of gender and social position of those testators leaving bequests to the poor and marginalised, and the types of bequest left to them.

From the end of the thirteenth century the choice of the recipients of bequests in Dalmatian communes becomes very diversified. In contrast to the previous period, when the recipients of bequests *pro remedio anime* were exclusively Benedictine monasteries and nunneries, during the Late Middle Ages orphans, poor girls, illegitimate children, slaves, servants and hospitals became more and more frequently the recipients of such bequests. On the one hand, this was due to the economic development and changes of religiosity in Dalmatian communes, and on the other it was a consequence of a so-called "democratisation" in writing wills as a usual practice for members of all strata within urban society, who in turn became more and more sensitive to the increasing problem of poverty and marginalisation in bigger urban centres of late medieval Dalmatia.

The analysis also reveals interesting data related to the social structure of the testators making charitable bequests to the poor and the marginalised. Generally speaking, the individuals from all strata of communal society expressed equal solidarity towards all mentioned groups of recipients. In this respect a particular role was played precisely by the democratisation of the practice of writing wills mentioned above. It seems logical that the testators from social strata lower than the patricians (those styled as *cives* and *habitatores*) would be more sensitive to the needs of persons which were, for whatever reason, placed on the social margins, because they themselves might sooner or later face a similar fate. This would explain the relatively large number of charitable bequests donated by the testators belonging to these groups. However, the analysis also showed that the testators belonging to the patriciate also expressed equal charity towards the poor and the marginalised. The reason for such an attitude on the part of the patricians may be found in the changes in popular piety at that time. Specifically, during the eleventh and the twelfth centuries members of the urban elite were the strongest support to traditional, rather introspective, Christianity, best embodied through Benedictine monasticism, as individuals from that stratum showed also by rich testamentary bequests to particular Benedictine monasteries; howev-

er, in the thirteenth century, when the mendicants became popular, the patriciate stratum, always the first to accept new ideas (which may be understood also as a certain following of fashion), was the first to start richly endowing the newly established convents of the Franciscans and the Dominicans. Old Benedictine monasteries were further supported more from loyalty to the tradition, and because of networks of relations established during previous centuries between certain families and these monasteries, than from reasons of particular piety which was transferred to the mendicants. Taking into account the fact that the mendicants were bearers of the so-called "social Christianity" it does not seem strange that the testators from the ranks of patricians, as their faithful supporters, accepted the practice of charitable donations to the poor and marginalised groups and individuals as one of the basic themes of the new piety.

Key words: Dalmatia, the Middle Ages, medieval communes, social Christianity, the poor